

1.2 Eumeneia Açık Hava Kutsal Alanı

Celal ŞİMŞEK – M. Ayşem SEZGİN***

Kentin yerleşim alanı, kuruluşundan günümüze kadar çevresindeki bereketli ovası ve Işıklı Gölü sayesinde her zaman önemini korumuştur. Bu öneme bağlı olarak Eumeneia’da yapılan çalışmalarda, kentin çevresinde höyük yerleşimleri tespit edilmiştir¹. Ancak antik kentte, Hellenistik Dönem öncesine verilebilecek en önemli kalıntı grubu Sarıbaba Tepesi’nin güney yamacında yer alan kaya nişleri ve su kaynağıdır² (Res. 1–2).

Bu çalışmada yan yana işlenmiş iki niş, doğusundaki düzeltilmiş kaya kütlesi, bu alanın güneyindeki su kaynağı ile buna ulaşan yol ve kaynağın doğusundaki ana kayaya oyulmuş basamaklı alan bir bütün olarak değerlendirilmiştir.

Res. 1 Sarıbaba Tepesi yamaçlarındaki kaya nişleri ve önde Işıklı Gölü

Res. 2 Önde Homa-Dinar Karayolu, yanda kaya nişleri

* Prof. Dr. Celal ŞİMŞEK, Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Denizli. (csimsek@pau.edu.tr)

** Araş. Gör. M. Ayşem SEZGİN, Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Denizli. (matarhan@pau.edu.tr)

Bu çalışmanın içinde olan antik kent, 2001 yılında Çivril Sempozyumu’nda bildiri olarak yayımlanmış, sonrasında ise C. Şimşek tarafından tekrar ele alınarak genişletilmiş ve yayınlanmıştır (Şimşek 2008, 37–68). Burada ise; kaya nişleri, su kaynağı ve basamaklı alan, kompleks yapının parçaları olarak değerlendirilmiş ve bölgedeki benzer örneklerle desteklenmiştir.

1 Yerleşimlerle ilgili bu kitap içinde “*Tarih Öncesi Dönemlerde Işıklı*” adlı bölüme bakınız. Ayrıca Çivril Ovası’ndaki yerleşimler için bkz. Abay–Dedeoğlu 2005, 41–50; Abay–Dedeoğlu 2007, 277–282.

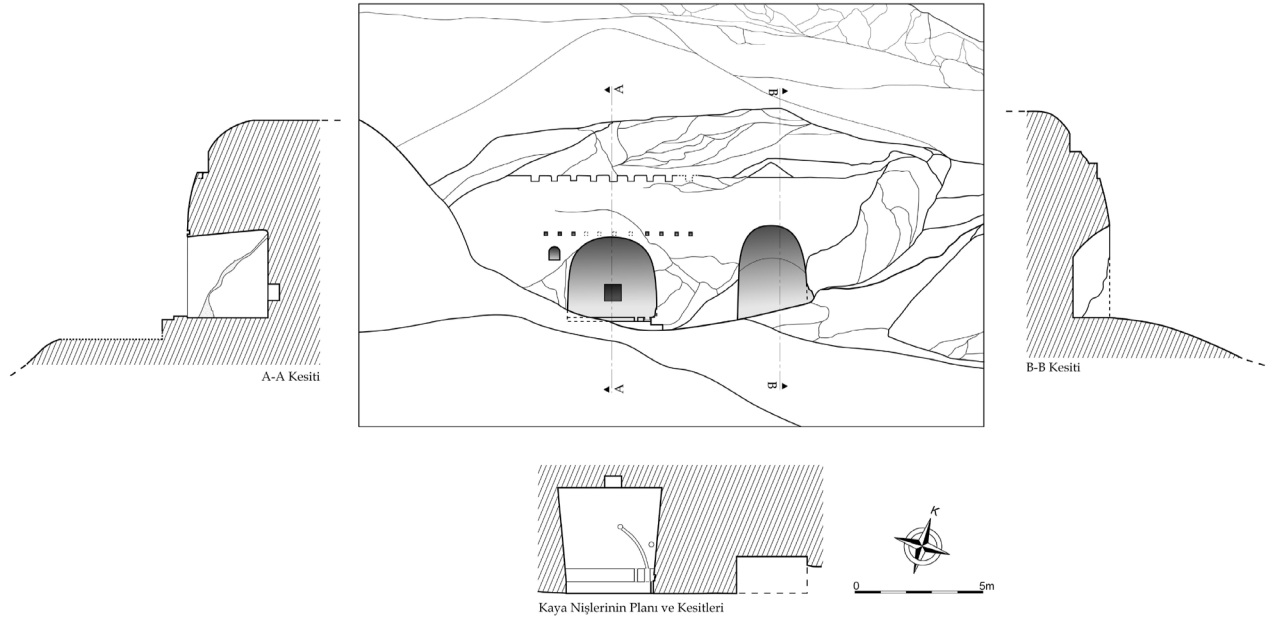
2 Söğüt–Şimşek 2002, 302; Şimşek 2008, 59–61, Res. 37–40.

Res. 3 Sarıbaba Tepesi'nin güneyindeki kaya nişleri ve tamamlanmamış kaya kütleli

Res. 4 Nişlerin önden görünümü

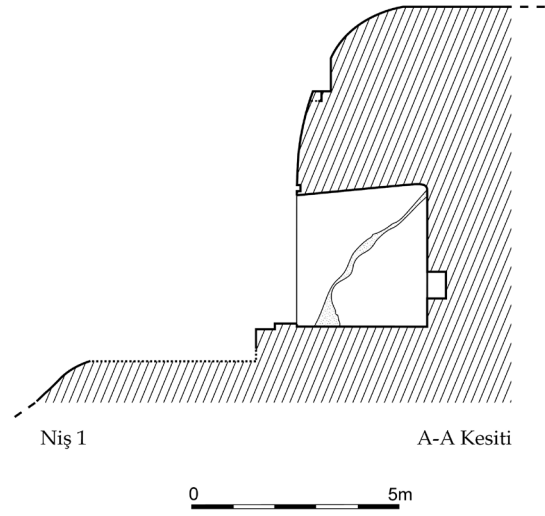
Çiz. 1 Kaya nişlerinin görünüş, plan ve kesitleri

Kaya yüzeyinde yan yana yapılan iki niş, Sarıbaba Tepesi'nin güney yamacındaki, Homa-Dinar karayolunun 20 m., su kaynağının ise 30 m. kuzeyinde bulunmaktadır³ (Res. 1-4). Nişler yaklaşık olarak 8 m. yüksekliğindeki masif kaya kütlelerinin güney yüzünün düzleştirilip işlenmesiyle oluşturulmuştur. Ancak çobanlar tarafından sürekli kullanıldığından zaman içinde tahribata uğratılmışlardır. Her iki niş gerek ölçü, gerekse biçim bakımından birbirinden farklıdır. Kaya nişlerinden batıdaki büyük olanın iç kısmı, derin bir şekilde oyularak yapılmış, doğudaki ise kaya yüzeyi üzerine fazla derinleştirilmeden oyulmuştur (Res. 2-4, Çiz.1-4). Bu çalışmada batıdaki Niş 1, doğudaki ise Niş 2 olarak adlandırılmıştır.

3 Nişlerin GPS koordinatı 38° 19.414 K, 029° 51.013 D ve yüksekliği 839 metredir.

Res. 5 Niş 1'in iç-arka ve girişin batısındaki küçük nişler ile destek direk delikleri

Çiz. 2 Niş 1'in kesiti

Niş 1

Ana kaya kütesinin güney yüzeyine açılmış olan batıdaki büyük niş, asimetrik plana sahiptir (Res. 3–5, Çiz. 1). Nişin genişliği, önde 3,40 m. arkada 4,05 m., yüksekliği ise önde 3,11 m. arkada 3,45 m. ve derinliği 3,67 metredir (Res. 3–5, Çiz. 1–3). Tavanı tonoz formlu olup, zemini düzleştirilmiştir. Nişin hemen önünde düzensiz yontulmuş ve zamanla toprak altında kalmış bir adet basamak görülmektedir⁴ (Res. 6–7, Çiz. 2). Bu basamağın yüksekliği toprak üzerinden yaklaşık 0,50 m. kadar takip edilebilmektedir. Ancak geri kalan kısmı toprak altında kaldığından bunun ne kadar devam ettiği yapılacak kazı sonucunda anlaşılacaktır. İlk bakışta eşiğin altındaki profil, bir basamağı andırır şekilde olmasına karşın yüksekliğinin fazla olması nişin önündeki düzenlemeyle ilgili olabileceğini göstermektedir.

Niş 1'in eşiğinin doğusunda ve nişin iç kısmında olasılıkla geç dönemde yapılmış ahşap kapı ile ilgili düzenlemeler görülür (Res. 6–7, Çiz. 1). Batı tarafta ise hiçbir düzenleme yoktur. Eşik hizasında nişin doğu duvarının ön kenarında 0,21x0,05 m. ölçülerinde oyuk yer alır. Olasılıkla bu oyuk, ahşap kapının yan kanata tutturulması ile ilgilidir. Eşik üzerinde ise iki farklı düzenleme tespit edilmiştir. Girişin doğusundaki ilk bölüm kanal şeklinde olup, 0,13 m. genişliğinde, 0,52 m. uzunluğunda ve 0,13 m. derinliğindedir. Bunun hemen yanındaki dikdörtgen formlu diğer bölüm ise 0,97 m. uzunluğunda, basamak üstünde 0,28 m., eşik üzerinde ise 0,23 m. genişliğinde olup, derinliği 0,09-0,03 m. arasında değişmektedir. Eşik hizasından nişin iç kısmına doğru devam eden yarım daire şeklindeki kanal, çapı 0,30 m. olan oyukla son bulur (Res. 6–7, Çiz. 1). Söz konusu bu kanalın orijinal düzenlemeyle ilgili olup olmadığı hakkında kesin bir şey söylemek zordur. Ancak nişin zemininde fazla derinleştirilmeden işlenmiş olması, sıvı libasyonu ile ilgili olabileceğini göstermektedir. Bununla birlikte nişin yöre halkı tarafından sürekli kullanılması bazı düzenlemelerin de bu kullanımlara ait olabileceğini düşündürmektedir.

Niş 1'in orijinal düzenlemesiyle ilgili olarak tespit edilen oval biçimli sunu çukuru, nişin doğu duvarı önünde yer alır ve 0,20 m. çapındadır (Res. 7, Çiz. 1). Bu çukur, törenler sırasında nişin içinde yapılan

4 Nişin önünde 0,13x0,52 m. ölçülerinde eşik yer almakta ve eşiğin önünde 0,45 m. genişliğinde bir basamak görülmektedir.

Res. 6 Niş 1'in önündeki eşik ve basamak

Res. 7 Niş 1'in içindeki sunu çukuru ve olası ahşap kapı ile ilgili düzenlemeler

sunumlarla ilgilidir. Bazı örneklerde sıvı sunumu bu kanalla yapılmış olup⁵, Eumeneia örneğinde ise sadece sunu çanağı bölümü görülmektedir.

Niş 1'in i-arka ve girişin dıŐ-batı duvarında yer alan iki küçük niş, bu nişin diğerine göre önemini ve kutsallığını ön plana çıkarmaktadır (Res. 5, iz. 1-3).

Girişin dıŐ-batı üst kısmında yer alan küçük niŐ⁶ yine ana kayaya oyulmuş olup, eşik seviyesinden 2,25 m. yüksekliktedir (Res. 5, iz. 1-3). Nişin üst kısmı, Niş 2 gibi mihrap formudur. Nişin iç kısmında stel yerleŐtirmek için yapılmış geçki oyuğu bulunmamaktadır.

Niş 1'in i-arka duvarında, zeminden 0,66 m. yükseklikteki kare niŐ⁷ ise önünde ateŐ yakıldığı için isle kaplanmış ve yoğun tahribat görmüŐtür (Res. 5, iz. 1-3). Nişin iç kısmında 0,04x0,04 m. ölçülerindeki kısmen tahrip olmuŐ oyuk, törenler sırasında niŐe seyyar kült heykelciği ya da ritüellerle ilgili olarak çeşitli sembollerin konulmuŐ olduğunu dŐündürmektedir⁸. Bu ritüeller sadece Kybele için değil, diğer tanrılar için de yapılmış olabilir.

Niş 1'in açılmış olduğu kaya kütesinin hemen üzerinde 0,15x0,15 m. ölçülerinde ve 0,10 m. derinliğinde yan yana işlenmiş 11 adet dörtgen formlu destek direk deliği vardır (Res. 3-5, iz. 1-3). Bu destek direk deliklerinin yedisi sağlam, dördü kısmen tahrip olmuŐtur. Bu deliklerin yaklaşık 2,25 m. üzerinde 0,20-0,50 m. aralıklarla yapılmış dokuz adet hatıl yuvası bulunmaktadır⁹ (Res. 3-4, 8, iz. 1-3).

Hatıl yuvaları ve destek direği deliklerinin niş üzerindeki ölçü ve konumları düşünüldüğünde, bu kısma ahşap bir alınlık yerleştirilmiş olmalıdır (iz. 3). Hatıl delikleri üzerine yerleŐtirilen kırma çatı ahşap alınlık,

5 Labraunda Açık Hava Kült Alanı'nda merdivenin doğu kenarındaki kanal için bkz. Söğüt-Şimşek-Baldıran 2002, 145, 160-161, Res. 4, 6; Hellström 2007, 138.

6 Bu niş, yanında yer alan incir ağacının dalları nedeniyle tam olarak görülememektedir. Nişin üst ve yan kısımlarında kırıklar mevcut olup, 0,40x0,40 m. ölçülerinde ve 0,25 m. derinliğindedir.

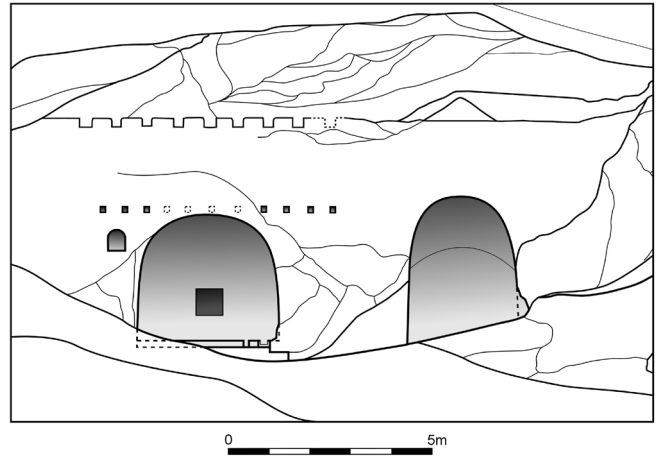
7 İçteki küçük boyutlu niş, 0,66x0,66 m. ölçülerinde ve 0,45 m. derinliğindedir.

8 Midas, Maltaş ve Sümbüllü Anıtları içindeki niŐlerde tanrıça heykeli ya da idolünün yerleŐtirildiđi yuvalar yer almaktadır. Bkz. Sivas 1999, 184-185. Urartu mimarisindeki benzer etkileşimler ve epifani için bkz. Tarhan-Sevin 1975, 396-397; IŞık 1995b, 51-52; IŞık 1987, 172; Batmaz 2009, 155-156.

9 Hatıl deliklerinin genişlikleri 0,21-0,35 m., yükseklikleri ise 0,23 m. ve derinlikleri kırıklara bağlı olarak 0,28-0,38 m., arası değişmektedir.

Res. 8 Niş 1'in üst kısmındaki ahşap hatıl delikleri

Çiz. 3 Niş 1-2'nin ön cephe görünümü

alt kısımda bulunan eli böğründe sistemindeki ahşaplarla desteklenmiştir. Bu da nişin üst kısmını kapatacak şekilde sembolik ahşap bir alınlığın yapılmış olduğunu gösterir. Bu düzenlemenin sundurma şeklinde olduğu düşünülürse nişlerin önünü kapatacağından ve tapınak konseptiyle çelişeceğinden uygun değildir. Bu nedenle ahşaptan yapılmış alınlık, nişlerin önünü açık bırakan prostylos planlı tapınak cephesi (tetrastylös ya da distylös) şeklinde olmalıdır¹⁰. Ayrıca cephenin sembolik olarak yapılan ahşap kırma çatı ile sonlanması, yapının anıtsal görünümünü güçlendirip, törene katılanların tapınmalarını mimari bütünlük içinde yapmalarına olanak sağlamış olmalıdır. Olasılıkla bu ahşap konstrüksiyon, kaya kütesinin üst kısmının yeterli yüksekliğe sahip olmamasından kaynaklanmaktadır. Çünkü Frigya'nın daha iç bölgelerinde kaya kütesi tapınak cephesi gibi düzenlenerek açık hava kült alanları oluşturulmuştur.

Niş 2

Ana nişin yaklaşık 3,25 m. doğusunda yer alan Niş 2, Niş 1'e göre daha küçük ve sığ oyulmuştur (Res. 1-4, 9). Niş 2 asimetrik bir plana sahip olup, yüksekliği 3,50 m., genişliği önde 2,60 m. arkada ise 2,76 m. ve derinliği 1,25 metredir (Res. 9, Çiz. 1, 3-4). Üst kısmı mihrap biçiminde kavislendirilmiş nişin içinde herhangi bir uygulama yoktur. Sadece Niş 2'nin üzerinde Niş 1'in hatıl delikleri seviyesinde bir düzenleme tespit edilmiştir. Bu düzenlemeyle nişin ön cephesinin küçük üçgen taş bir alınlıkla sonlandığı anlaşılmaktadır¹¹.

Niş 1-2'nin Çevresindeki Kalıntılar

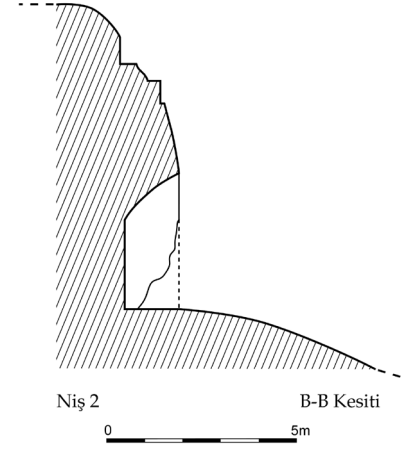
Niş 1 ve 2'nin yer aldığı kaya kütesinin önünde, yamaçtan dökülen toprak ve moloz taşlar yoğun şekilde görülür (Res. 3-4). Bu yüzden nişlerin önünde görülen düzenlemeyle ilgili kesin bir şey söylemek güçtür. Ancak topoğrafyaya bakıldığında, yaklaşık 4x10 m. ölçülerinde düz bir alanın varlığından bahsetmek mümkündür (Res. 10, Çiz. 1-2). Bu alanın bitiminden itibaren yamaç, modern yola doğru dik bir şekilde inmektedir. Ancak Niş 1'in önündeki basamak, alanın topoğrafyası ve seremoni yoluna ait kalıntılar göz önüne alındığında; nişin önündeki düzenlemenin düz ya da güneye doğru en az üç basamaklı bir platform şeklinde olduğu düşünülebilir. Alanda kazı yapıldıktan sonra kesinlik kazanacak olan tüm bu düzenlemeler yapılan seremonilerle ilgili olmalıdır.

10 Sembolik olarak yapılan alınlık, Maltaş Anıtı'na benzer şekilde olmalıdır. Bkz. Haspels 1971, fig. 519; Sivas 1999, 89-90, Şek. 16.

11 Mancınık Kale'deki kaya mezarının ön cephesinde monetable taş alınlık yer almaktadır.

Res. 9 Niş 2'nin önden görünümü

Çiz. 4 Niş 2'nin kesiti

Res. 10 Niş 1'in önündeki düzenleme ve seremoni güzergahı

Nişlerin yaklaşık olarak 17 m. doğusunda yüzeyi düzeltilmiş başka bir kaya kütlesi daha bulunmaktadır (Res. 1-2, 11). Kaya yüzeyinde ilk dikkati çeken unsur, 2,70 m. genişliğinde tamamlanmamış bir nişin işlenmiş olmasıdır. Bu yarım kalmış niş, üst kısımda bahsedilen iki nişten farklı olarak zeminden 2,50 m. yukarıda yapılmıştır. Ayrıca nişin alt hizasında aynı Niş 1'in üst kısmındaki gibi üç adet dörtgen formlu destek direklerinin deliği yer almaktadır (Res. 11). Bu deliklerin altında deliklere paralel işlenmiş 6,60 m. uzunluğunda düz şerit şeklinde oyuk bulunmaktadır. Diğer taraftan kaya kütlesinin ve yarım kalmış nişin doğusunda yaklaşık 0,80 m. genişliğinde oval formlu başka küçük bir niş düzensizce işlenmiştir (Res. 3, 11). Aynı kaya kütlesi üzerinde biri büyük diğeri küçük iki tamamlanmamış nişin bulunması, bunların alt kısmında dörtgen destek direk delikleri ile uzun bir şeridin işlenmesi yarım kalmış bir düzenlemenin olduğunu

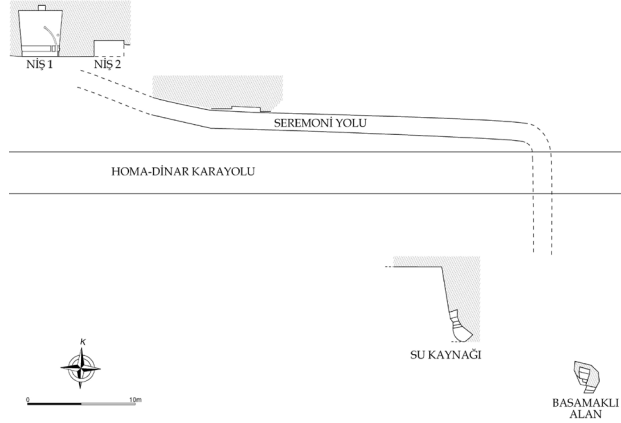
Res. 11 Niş 1 ve 2'nin doğusundaki kaya kütleşi

Res. 12 Kaya kütleşi önündeki güzergahın batıdan görünümü

Res. 13 Yola ait kalıntıların güneydoğudan görünümü

Çiz. 5 Açık Hava Kutsal Alanı kalıntıları ve seremoni yolu

göstermektedir. Bu düzenleme akla iki farklı görüşü getirir. Birincisi zemin seviyesi göz önüne alındığında büyük olanın kaya mezarı olarak, diğerinin ise niş olarak tasarlanmasıdır¹². İkinci görüş ise bu alanın üçüncü bir niş için başlanılmış ancak tamamlanmadan bırakılmış olmasıdır¹³.

Bu alanda Niş 1 ve 2'nin yer aldığı kaya kütleşine doğru bir yolun varlığı ise kalıntılardan anlaşılmaktadır (Res. 10–13, Çiz. 5). Modern kara yoluna (Homa-Dinar) paralel olan alanda nişlerin alt kotuna yakın düzlükte yer yer ana kaya üzerinde düzenlemeler mevcuttur. Yol doğu-batı yönlü olup, yaklaşık 35 m. kadar devam etmektedir (Res. 10–13, Çiz. 5). Yarım bırakılmış kaya kütleşinin başlangıç hizasında ve 16 m. doğusunda da yine yüzeyi düzeltilmiş kaya alanları bulunmaktadır. Alanın ortasında 0,90 m. genişliğinde kaya kütleşi, yol güzergahı olabilecek bu hattı ikiye ayırmaktadır. Bu bölümün güneyinde 1,70 m. genişliğindeki alan düzeltilmiş, kuzey yönde ise 1,65 m. si ana kayayla bağlantılı bırakılmıştır (Res. 12).

12 Hellenistik ve Roma dönemine tarihlendirilen Dağlık Frigya Bölgesi kaya mezarları ve nişler için bkz. Kortanoğlu 2008. Karia Bölgesi, Tabai (Kale) Antik Kenti'ndeki kaya mezarları içindeki nişler ile Dağlık Kilikya Bölgesi mezar dışındaki nişler ve kült nişleri için bkz. Sögüt 2003, 240–242, 255–256; Şimşek 2007b, 38, Res. 66.

13 Bu yarım kalmış nişin altında kaya yüzeyinin 6,60 m. uzunluğunda oyulması bu görüşümüzü desteklemektedir. Ayrıca bu bölüm Niş 1 ile aynı kot seviyesindedir.

Tüm kalıntılar birlikte değerlendirildiğinde, alanın açık hava tapınımı için düzenlendiği anlaşılmaktadır. Daha çok Ana Tanrıça¹⁴ kültüyle ilişkilendirilen bu tür nişler, Eumeneia'nın da içinde olduğu Frigya Bölgesi¹⁵ ile bu bölgenin etkili olduğu alanlara yayılmıştır. Özellikle Dağlık Frigya Bölgesi'nde kayaya oyulmuş altarlar, nişler ve kült anıtları, Frig inancının temelini oluşturur. F. Işık'ın "...mihrabın "kapı" algısıyla kaya derinliğine açıldığı gibi "orada var düşünme" dir bu. Her iki durumda da görünürde bir "hiçe" özde ise bir "tanrıya" yöneliştir..."¹⁶ sözleriyle ifade ettiği düşüncesi de bu nişlerin işlevlerini ve önemini ortaya koymaktadır. Bu düşünceler ve Eumeneia sikkelerinde görülen Efes-Artemis kült heykeli ve tapınakları¹⁷, tanrı-tanrıça¹⁸, şehir tanrıçası Eumeneia¹⁹, Kybele²⁰, Men Askeanos, yerel Frigya tanrısı olarak adlandırılan Apollon Propylaios²¹ kültleri de bu alanın Anadolu'nun köklü ve en eski inancı olan Kybele ya da yerel tanrı-tanrıçalar için yapılmış bir açık hava kült alanı²² olduğunu destekler niteliktedir. Ayrıca iki nişin yan yana işlenmiş olması, Kybele-Attis, Leto-Apollon gibi tanrı-tanrıça çiftleriyle bağlantılı da olabileceğini düşündürmektedir²³.

Bölgede bu şekilde yapılmış birçok açık hava tapınım alanı mevcuttur²⁴. Lykos ile Tabai Ovası'nı birbirine bağlayan yol güzergâhı üzerindeki Davulcutepe yerleşiminde yüksek kayalık alanda, ana kayanın düşey yüzüne oyulmuş bir adet niş ile yine doğal kayanın düzeltilmesiyle oluşturulmuş basamaklı kaya yapısı bulunmaktadır²⁵.

Denizli İli, Çal İlçesi, Develler köy yerleşiminin 200 m. kuzeyinde yer alan ve Kesdanboğazı olarak adlandırılan mevkide kaya kütesinin ön yüzeyi kesilerek düzenlenmiştir. Bu alanda toplam on iki adet sıralı kaya nişi bulunmaktadır. Kaya nişleri önünde ise tören alanı ve üst düzlükte sunu çukurları yer alır. Burasının Friglerin ana tanrıçası Kybele ve diğer yerel tanrılar için törenlerin düzenlendiği bir alan olduğu düşünülmektedir²⁶.

-
- 14 Roller'a göre; Ana Tanrıça dağlara aittir ve bu onun karakteristik özelliğidir. Bir cephenin içinde yer alan tanrıçanın dağlık ortamda olması, eski bir Anadolu geleneğinin uyarlanmasıdır. Bkz. Roller 2004, 123–124. Ayrıca Anadolu'da Prehistorik Dönem'den Roma Dönemi'ne kadar Kybele Kültü ve Frigya'daki Ana Tanrıça Kültü hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Işık 1999; Sivas 2002, 335–339; Roller 2004.
- 15 Frig kaya nişleri ve kaya anıtları için bkz. Haspels 1971; Işık 1987, 163–178, Pl. XVII-XXXVI; Berndt-Ersöz 1998, 87–112; Işık 1999; Sivas 1999; Sivas 2002, 339–353; Sivas 2003, 289. Ayrıca Labraunda örneği için bkz. Söğüt-Şimşek-Baldıran 2002, 144–148, Res. 1–7.
- 16 Işık 1999, 7.
- 17 Eumeneia'daki Efes-Artemis kült heykeli betimli sikkeler için bkz. Head 1906, 214, 219, 221, no:24,53–54,64, Pl. XXVII.13; Head 1977, 674; SNG 1982, Pl. 11.389, 395.
- 18 M.Ö. 2–1.yy.a tarihlenen sikkeler üzerinde Zeus başı, Athena başı, Dionysos başı, Nike, Tykhe, üçayak arasında çift yüzlü balta yer alır. Bkz. Head 1906, 211–213, Pl. XXVII.1–5; Head 1977, 673. Ayrıca bkz. Ramsay 1897, 356, yazıt 195–196.
- 19 Severuslar ve sonrasına tarihlenen sikkenin ön yüzünde Eumeneia tanrıçası büstü, arka yüzde ise nokta bordür içinde nehir tanrısı Glaukos sağ elinde bereket boynuzu sol elinde saz tutar şekildedir. Head 1906, 214, no:28.
- 20 Agrippina Junior sikkesi üzerindeki Kybele için bkz. Head 1906, 217, no: 44.
- 21 Ayrıntılı bilgi için bkz. Ramsay 1897, 356, 358. Sikkeler üzerinde Apollon sağ elinde bir dal, sol elinde ise omzuna yasladığı çift yüzlü baltasıyla tripota yaslanmış şekilde betimlenmiştir. Bkz. Head 1906, 217–218, no: 41–43, 47–49; Head 1977, 673.
- 22 Ramsay'de burada merkezi bir "Kutsal Alanın" varlığına değinerek, bunun Kloudros (Işıklı) kaynağına kadar uzanmakta olduğunu belirtmektedir. Bkz. Ramsay 1897, 354–355.
- 23 Batı Anadolu'daki yerel tanrılar ve tapınım merkezleri hakkında bkz. Malay 1990, 389–395. Benzer şekilde Alacain'de Dağ Tanrısı, yerel tanrılar ve Kybele için yapılmış açık hava tapınım alanı bulunmaktadır. Bkz. Şimşek 2007b, 26, 32–33, 35.
- 24 Anadolu'da yaygın olarak karşımıza çıkan açık hava tapınım alanlarından biri de Konya'nın Sızma Kasabası'nda ve Karahisar'da bulunur. Burada Eumeneia'dan farklı olarak açık hava tapınım alanı iki farklı teras şeklinde düzenlenmiş olup, alan basamaklı ve koltuklu altar ile sunu çanağından oluşmaktadır. Bkz. Baldıran-Söğüt 2002, 45–69, Res. 14.
- 25 Sezgin-Okunak 2007, 118, Res. 10–11. Batı yamaçta tespit edilen nişin, mezar veya ölü inanişıyla alakalı olmadığı kült amaçlı kullanıldığı düşünülmektedir.
- 26 Şimşek 2007a, 736–737, Res. 73–78. Ayrıca Denizli Merkez, Kurtluca Köyü, Alaburun Tepesi'nde temenos ve krepis duvarları yer almakta olup, alanda bulunan iki kaya arasındaki açıklıktaki bulgulardan yola çıkılarak burasının ana tanrıçaya ait açık hava tapınım alanı olduğu belirtilmiştir. Bkz. Ceylan 1999, 263–276, Res. 1–16; Şimşek 2009, 674, Fig. 3.

Acıpayam İlçesi'nde yer alan Alacain (Agathe Kome) yerleşiminde ana su kaynağının 200 m. kuzeybatısında açık hava kült alanına geçişi sağlayan basamaklar yer alır²⁷. Yapılan çalışmada, Acıpayam Ovası'na hakim olan yeşillikler içindeki bu dağ zirvesinde, su kaynağı ve bu kaynağın üst kısmında özü dağa ulaşan, dağ tanrıları için yapılmış çok sayıdaki sunu çanakları ve nişler tespit edilmiştir. Alacain'de eski geleneklerin devamı niteliğindeki kayalar, mağaralar, ormanlar ve su kaynağı, alanın dinsel yönünü ortaya koymaktadır. Kaya mağarası içinde yer alan bu iki niş, Eumeneia'daki gibi yan yana işlenmiştir. Ayrıca mağaranın ön kısmında, mekânın ahşap malzemeye düzenlendiğini gösteren kayaya açılmış hatıl delikleri yer alır. Alacain'de yapılan törenlerin sadece Kybele için değil, aynı zamanda diğer yerel tanrılar için de olduğu düşünülmüştür²⁸.

Su Kaynağı

Yan yana işlenmiş kaya nişlerinin 30 m. güneyinde bulunan su kaynağı, kalıntılar içinde ayrı bir öneme sahiptir (Res. 1, 14–15, Çiz. 5). Antik dönemde kaynak kültü²⁹, suyun yaşamsal önemi yanında dini ve dünyevi temizliğin sembolize edilmesi, bereket ve sağlıklı bütünleştirilmesi bakımından da önemlidir. Tunç Çağı'ndan itibaren kabartma ve anıtlar bir Anadolu geleneği olarak doğal su kaynaklarının yanında ya da yakınında yer almıştır³⁰. Frigyalıların en yakın öncülleri olarak görülen Hititlerde de yeraltı su kaynakları ve pınarlar ayrı bir öneme ve kutsallığa sahiptir³¹. Eumeneia'daki su kaynağının kutsallığı da Anadolu'nun bu köklü geleneği ile ilişkilendirilebilir.

Suyun çıktığı yerde kayanın yüzü "L" şeklinde tıraşlanarak düzeltilmiştir (Res. 15, Çiz. 5). Günümüzde ise su kaynağının etrafı tel çit ile çevrilerek su deposu inşa edilmiştir. Su deposunun arka duvarı düzeltilmiş kaya kütesine yaslandığından ana kayanın 8,10 m. uzunluğunda ve 7,40 m. genişliğindeki bölümü görülebilmektedir. Kaynağın hemen üst kısmından geçen karayolunun üst kotu esas alınarak yapılan ölçümlerde ana kayanın sudan yüksekliğinin 4,15 m. olduğu tespit edilmiştir.

Res. 14 Su kaynağı ve yanındaki düzenleme

Res. 15 Düzenleme yapılan su kaynağı ve ana kaya

27 Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Şimşek 2007b, 13–44.

28 Şimşek 2007b, 25–26,35–38.

29 Su kaynak ve bereket törenleri için bkz. Ökse 2006, 64–72. Likya'daki kaynak kültü ve yapıları, Eumeneia'daki tapınım alanından farklıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tiryaki 2006, 34–52.

30 Smith 1997, 18–19.

31 Eflatunpınar ve Boğazköy bunun en güzel örnekleridir. Ayrıca Gordion ve Ankara'da su kaynaklarının yanında ana tanrıça heykelleri bulunmuştur. Bkz. Roller 2004, 61. Fasıllar için bkz. Baldıran-Karauğuz-Söğüt 2010, 222, 233.

Eumeneia kaya nişleri ve güneyindeki su kaynağı arasındaki fiziksel bağlantı ise seremoni yoluyla sağlanmıştır. Bu yol, sadece yüzeyi düzeltilmiş ikinci kaya kütlesi önünde takip edilebilmekte olup, günümüzde var olan asfalt yolun tahribatı nedeniyle kaynakla olan bağlantısı tam anlaşılamamaktadır.

Nişler ve su kaynağının bir bütünün parçaları olduğu göz önüne alındığında; Eumeneia Açık Hava Kutsal Alanı her geçen zamanda bir yenisi keşfedilen, Anadolu insanının köklü geleneğine uygun doğum, verimlilik, bolluk-bereket ve sağlık düşüncesi ile ilişkilidir. Özellikle kaynak kültü inancı ve ritüelleri, günümüzde Denizli çevresinde halen uygulanmaktadır. Bölgede her yıl suya kurbanlar kesilmekte, kurban kanı su içine akıtılmakta ve kurulan kazanlarda kesilen hayvanların etleri pişirilerek halk tarafından yerinde yenmektedir³².

Kaynak Çevresindeki Kalıntılar

Su kaynağının “L” şeklinde devam eden kısa cephesinde, kaya kütlesinin yüzeyi yontularak düzeltilmiş, kaynağa bakan iç kısmı üstüne göre daha düzenli oyulmuştur³³. Kaynağın yan cephesi üzerinde ise ana kayanın düzeltilmesiyle oluşturulan beş kademe yer alır³⁴ (Res. 14, Çiz. 5). Kaynağın önündeki son kademe, ölçü ve biçim bakımından diğerlerinden farklıdır. Buranın ön yüzü oval formda genişlemekte ve üzerinde bir kanal yer almaktadır. Bu, kaya kütlesinin kesilerek düzeltilmesiyle yapılmıştır. Söz konusu düzenlemeler, kaynağın kısa cephesinde farklı bir uygulamanın olduğunu göstermektedir. Bu uygulamanın benzeri Zephyrion yarımadasındaki³⁵ doğu surlarında da görülmekte olup, ana kaya duvar seti oluşturacak şekilde düzenlenmiştir.

Basamaklı Alan

Kompleks yapının parçalarından biri de su kaynağının 11 m. doğusunda, nişlerin ise 51 m. güneydoğusunda yer alan doğal kaya yüzeyinin düzeltilmesiyle oluşturulmuş basamaklı alandır³⁶ (Res. 16, Çiz. 5–6).

Kaynağın yanından basamaklı alana kadar olan kısmı toprak altında olduğundan alanın kaynak ve nişlerle olan bağlantısı tam anlaşılamamaktadır. Düzenli beş basamaktan oluşan (3,05x1,90 m.) alana ait kalıntılar, kaynak önündeki düzenlemeye göre daha özenli bir işçilik göstermektedir.

Basamaklı alanın ön kısmında yer alan platform şeklindeki ilk bölüm³⁷, iki parça halinde ana kayadan kesilmiş ve bir kısmı tıraşlanmıştır. Basamakların yükseklik ve genişlikleri ana kayanın yapısına bağlı olarak değişmekte ve kuzeye kaya nişlerine doğru ilerledikçe genişlemektedir. İkinci basamak üzerinde³⁸, farklı olarak “L” biçimindeki açılmış oyuk, stel ya da daha farklı bir uygulamayı göstermektedir. İkinci ve üçüncü basamağın³⁹ doğusunda ise ana kaya yer yer kesilerek düzeltilmiştir.

Basamaklı alanın Niş 1 ve 2'ye olan konumu ve genel yapısı düşünüldüğünde açık hava tapınım alanlarının

32 Şimşek 2007b, 38, Res. 67–68.

33 Alanın GPS koordinatı 98° 19.402 K, 029° 51.037 D ve yüksekliği 827 metredir.

34 Üstten itibaren ilk kademe 0,77x0,10 m., ikinci 0,81x0,61x0,60 m., üçüncü 0,71x0,42x0,26 m., dördüncü 0,80x0,28x0,28 metredir. Kaynağının önündeki son kademe ise 1,86x0,68x0,90 metredir.

35 Pedersen 2010, 302, fig. 40.

36 Basamaklı alanın koordinatı 38° 19.400 K, 29° 51.050 D ve yüksekliği 827 metredir.

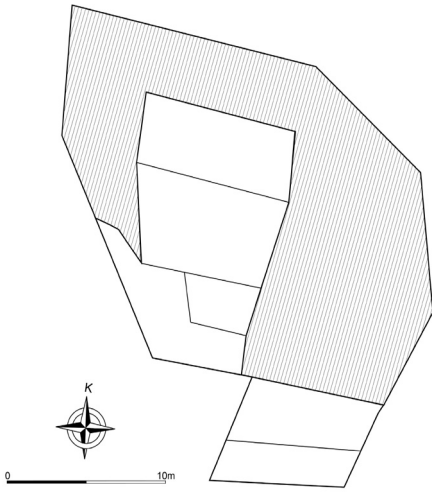
37 Su kaynağının paraleline doğru inen birinci basamak tahrip olmasına karşın, ölçülebilen yüksekliği 0,50 m., genişliği 0,55 m. ve derinliği 0,66 metredir.

38 İkinci basamak ise “L” şeklinde olup, yüksekliği 0,15 m., genişliği ise 0,80 metredir. Bu basamağın genişliği kaya kütlesinin şekline bağlı olarak 0,56 metreden 0,28 metreye kadar inmektedir.

39 Üçüncü basamak doğal kayanın yapısına bağlı olarak daha geniştir ve 1,10x0,84 m. ölçülerindedir. Dördüncü basamak 1,09x0,47 m. ve son basamak 1,56x0,67 metredir.

Res. 16 Basamaklı alan

Çiz. 6 Basamaklı alan'ın planı

vazgeçilmez unsurlarından biri olan kaya altarı⁴⁰ olarak işlev gördüğü düşünülebilir. Bu şekilde altarlardan ve özellikle de Frigya'daki Kybele törenlerinden Diodorus Siculus (Bibliotheca Historica III, 59, 8) detaylı olarak söz etmektedir. T. Sivas ise; “.....Altarların hepsinde değişmeyen iki ana eleman vardır: idol ve basamaklar....” sözleriyle altarların iki önemli unsurunun idol ve basamaklar olduğunu belirtmiştir⁴¹. Alanda tahribatlar nedeniyle idollerin varlığı ile ilgili net bir veri yoktur. Basamaklı alanı; hem bolluk, bereket ve sürekliliği sembolize etmesi bakımından kaynak kültü ile hem de alandaki Kybele törenleri ile ilişkilendirmek mümkündür.

40 Kaya altarlarında basamaklarla yukarı çıkılmakta ve sonsuza açıldığı düşünülen son basamakla tanrıya ulaşılmaktadır. Bkz. Işık 1995a, 116–117; Işık 1999, 7; Sivas 1999, 154–156, 187–188; Sivas 2009, 721. Bu tip anıtlar, araştırmacılar tarafından farklı şeklide gruplandırılarak adlandırılmıştır. Bkz. Sivas 1999, 187–189; Berndt-Ersöz 2006, 173–174; Polat 2010, 206–208, Şek. 2. Eumeneia örneğinde ise, basamakların gerisinde idol ya da tahtın olup olmadığı konusunda kesin bir bilgi olmadığı için burası “Basamaklı Alan” olarak adlandırılmıştır.

41 Sivas 1999, 190, Tablo IIIa-IIIe.

Benzer bir kutsal alan, Gavur Mezarı Mevkii'nde⁴² yer almaktadır. Burada düzensiz iki farklı basamaklı bölüm yer almakta olup, anıta doğru devam eden basamaklı bölümün biri koltuk ile sonlanırken, diğeri anıta doğru çıkar. Tüm bu yönleri ve özü dağa ulaşmayı sembolize eden kaya nişleri ile Ana Tanrıça Kybele tapınımı, İlk Tunç Çağı'na tarihlenen Gedikyapı⁴³ ile benzer özellikler taşımaktadır. Bu alanda üç adet monoblok kaya kütleleri yer almaktadır. Kaya kütleleri Karamanlı Barajı'na hakim ve tatlı su kaynağına yakın bir alandadır. Bu kaya kütlelerinin ikisi üzerinde Kybele'ye ait basamaklı sunaklar yer almaktadır. Bir diğeri ise Doğu Kilikya'da Anazarbos'un yakınlarındaki Hamam Köyü'nde bulunmaktadır. Burada da su kaynağı ve kaynağın güneydoğusunda kayalara oyulmuş merdiven tespit edilmiştir⁴⁴.

Bu şekilde nişlerin kayaya oyulması, basamaklı sunaklar, sıvı sunumları için yapılmış yuvarlak çanaklar Hititlerden başlayarak, Urartulara oradan da Frigya, Likya, İyonya, Pamfilya'ya kadar yayılan ortak doğal tapınım alanlarıdır⁴⁵. Söz konusu kutsal alanların birçoğunda, üç boyutlu olarak yapılmış kaya tahtları ve basamaklı altar olarak adlandırılan kaya kütlelerine oyulmuş basamaklı anıtlar yer almaktadır.

Tarihleme

Kent, Hellenistik Dönem'de Eumeneia adını almış olup, kalıntılar Hellenistik, Roma ve Bizans dönemlerine tarihlendirilmektedir⁴⁶. Eumeneia'daki Açık Hava Kutsal Alanı'na ait kalıntıların tarihi hakkında kesin bir şey söylemek zordur. Antik kentteki çalışmaların sadece yüzey araştırmaları ile sınırlı kalması net bir tarih vermeyi güçleştirmektedir.

E. Abay tarafından bu bölgede yapılan çalışmalarda, Erken Kalkolitik Dönem'den Demir Çağı'na kadar kesintisiz yerleşimlerin varlığı arkeolojik verilerle tespit edilmiştir⁴⁷. Bu veriler ışığında, su kaynağının kutsallığının yerleşim süreci boyunca artarak önemini koruduğu söylenebilir. Friglerle birlikte ise bu alana kaya nişleri eklenmiş olmalıdır.

Bu tip alanların kutsallığı sadece erken dönemlerde değil, Hellenistik ve Roma dönemlerinde de devam etmiştir⁴⁸. Birçok araştırmacı tarafından açık hava kutsal alanları, Ana Tanrıça ve dolayısıyla Kybele ile özdeşleştirilmiştir. Çünkü Anadolu'da çok yaygın olmasına rağmen Kybele'nin Pessinus⁴⁹ hariç henüz tapınağına rastlanmamıştır. Bu bağlamda Eumeneia'daki kutsal alanın işlevini, Hellenistik ve Roma İmparatorluk dönemlerinde de devam ettirdiği Kybele ve Efes Artemis kült heykeli betimli sikkelerden anlaşılmaktadır. Diğer taraftan yerleşme, Hellenistik Dönem'de Sarıbaba Tepesi üzerine, Roma İmparatorluk ve Bizans dönemlerinde ise su kaynağının etrafı ile ovaya doğru yayılmıştır. Nişlerin ve su kaynağının

42 Baldıran-Söğüt 2002, 51–52, Res. 12–13. Demirli Menekşekayalar ve Yazılıkaya Midas Şehri Altarları için bkz. Sivas 2002, 341, Res. 6a-b, 7a-b.

43 Gedikyapı, Karamanlı Barajı'nın 1 km. kuzeyinde yer almaktadır. Ayrıca bölgede yapılan yüzey araştırmalarında, İlk Tunç Çağı'na tarihlenen iki yerleşim tespit edilmiştir. Bkz. Özsait-Labarre-Özsait 2006, 1–31.

44 Sayar-Siewert-Taeuber 1993, 177, Res. 2–3.

45 Işık 1995a, 113; Ökse 2006, 67; Korkut 2008, 727–728. Urartu, Frig ve Likya açık hava kaya anıtları ve etkileşimler konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Çevik 2003, 233–246, Lev. 43–45. Ayrıca bkz. Işık 1995b.

46 Şimşek 2008, 46–58.

47 Bölgede Pınar Höyük, Işıklı Beldesi içindeki Işıklı Höyük ve Işıklı Baraj gölü suları altında kalmış olan Ev Adası Höyük bulunmaktadır. Söz konusu yerleşimler hakkında ayrıntılı bilgi için kitap içinde "*Tarih Öncesi Dönemlerde Işıklı*" bölümüne bakınız. Ayrıca Beycesultan yerleşimindeki Frig seramikleri için bkz. Mellaart-Murray 1995, 89–91.

48 Isparta'da yapılan yüzey araştırmalarında Hellenistik ve Roma dönemine tarihlenen ana kayaya oyulmuş adak nişleri, kutsal alan kompleksleri ile basamaklı kaya sunakları tespit edilmiştir. Bkz. Özsait 2002, 184, Res. 9–13; Özsait 2003, 236.

49 Strabon (XII.5.3) Pessinus'daki Kybele tapınağının varlığından söz etmektedir. Ayrıca Pessinus Kybele Tapınağı için bkz. Devreker-Vermeulen 1995, 453–474, 466, Fig. 1.

doğusunda yer alan Geç Hellenistik-Erken Roma dönemlerine tarihlendirilen mezarların⁵⁰ varlığına karşın kutsal alanın işlevinin değiştirildiğine dair herhangi bir bulgu yoktur. Bu da alanın daha sonraki dönemlerde kutsallığını sürdürdüğünü göstermektedir. Anadolu'nun bu tür köklü inançları, Hıristiyanlığın yayıldığı dönemlerde bile varlığını korumuştur⁵¹.

Değerlendirme ve Sonuç

Eumeneia Açık Hava Kutsal Alanı; kaya yüzeyine oyulmuş nişler, su kaynağı ve basamaklı alan ile bunları birbirine bağlayan seremoni yolundan oluşur. Tanrı-tanrıçaya ulaşmayı sembolize eden bu tip anıtlar⁵², Frigya Bölgesi'nde yaygın olarak karşımıza çıkmaktadır. Daha eskiye dayanan ancak Friglerle birlikte bölgede yaygınlaşan bu kutsal alanlara bütünsellik açısından bakıldığında; açık hava kutsal alanı ve su kaynağı, kentteki yerel dinin en erken kalıntılarıdır. Bununla birlikte kutsal alan işlevini, Hellenistik ve Roma İmparatorluk döneminde de devam ettirmiştir. Çünkü ana tanrıçaya birçok kült alanında olduğu gibi üreme, soyun devamı, bolluk ve bereket dağıtan evrensel bir nitelik yüklenmiştir.

Eumeneia'da yan yana işlenmiş nişler, Kybele-Attis, Leto-Apollon gibi tanrı-tanrıça çiftlerine ait olabilir. Bununla birlikte söz konusu nişleri yerel tanrılar, su ve dağ tanrıları ile de bağdaştırmak olasıdır. Bu düşünceyle ilişkilendirebileceğimiz diğer bir bulgu ise, Niş 1'in iç-arka duvarı ile girişin batısındaki iki küçük nişin varlığıdır. Bu küçük nişlere farklı tanrı ya da tanrıçayı sembolize eden seyyar kabartmalar ya da heykeller konmuş olmalıdır. Nişlerin önünde Kybele ya da yerleştirilmiş tanrı-tanrıça çiftleri için yılın belirli zamanlarında yapılan törenlerle ilişkili olarak ana kaya üzerinde çeşitli düzenlemelerin yapıldığı ise kalıntılardan anlaşılmaktadır. Niş 1 ve 2'nin olduğu masif kaya kütesinin üst kısmının yeterli yüksekliğe sahip olmamasından dolayı, Niş 1'in üzerine açılan hatıl yuvaları cephenin sembolik olarak yapılan ahşap kırma çatı üst örtü ile sonlandırıldığına işaret etmektedir. Bu ahşap konstrüksiyon yapının anıtsal görünümünü vurgulayarak mimari cepheye bir bütünlük sağlamıştır. Niş 2 ise Niş 1'den farklı olarak üçgen taş bir alınlıkla sonlandırılmıştır.

Kutsal alan içindeki su kaynağı ise ayrı bir öneme sahiptir. Özellikle de kaynak kültü ve suyun kutsallığı antik dönemden günümüze kadar değişmeyen bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu açık hava kült alanı, Batı Frigya'da Alacain'de olduğu gibi su kaynağı ile bağlantılı olması yönüyle de diğerlerinden farklıdır. Bölgede suyun kutsallığı ile ilgili ritüeller, Beyağaç Kartal Gölü-Eren Baba ve Denizli Merkez Su Uçtu Mevkii'nde⁵³ günümüzde de devam etmekte olup, bunlar eski ve köklü bir Anadolu geleneğinin yaşatılmasıdır.

50 Şimşek 2008, 51–56, Res. 20–27.

51 Şimşek 2009, 680.

52 Haspels 1971; Çapar 1978; Işık 1999; Sivas 1999; Şimşek 2007a, 729–757.

53 Şimşek 2007b, 38, Res. 67–68.

Kısaltma ve Kaynaklar

- Abay – Dedeođlu 2005 Abay, E. – Dedeođlu, F., “2003 Yılı Denizli/Çivril Ovası Yüzeý Araştırması”, 22. *AST II*, 2005, 41-50.
- Abay – Dedeođlu 2007 Abay, E. – Dedeođlu, F., “2005 Yılı Çivril Ovası Yüzeý Araştırması”, 24. *AST I*, 2007, 277-292.
- Baldıran – Karauğuz – Söğüt 2010 Baldıran, A. – Karauğuz, G. – Söğüt, B., “Centre Unissant Les Cultes Hittites Et Romains: Fasillar”, *Proceedings of the International Symposium “Trade and Production Through the Ages”* (25-28 November 2008), Konya, 2010, 219-256.
- Baldıran – Söğüt 2002 Baldıran, A. – Söğüt, B., “Lykaonia Bölgesinde Kybele Kültü: Beyşehir ve Seydişehir İlçeleri”, *Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi Sayı 14*, 2002, 45-69.
- Batmaz 2009 Batmaz, A., “Urartu Anıtsal Kaya Nişlerinin Olası Kaynakları”, *Altan Çilingiroğlu’na Armağan, Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı’na Adanmış Bir Hayat*, İstanbul, 2009, 151-161.
- Berndt-Ersöz 1998 Berndt-Ersöz, S., “Phrygian Rock-Cut Cult Façades: A Study of the Function of the So-Called Shaft Monuments” *Anatolian Studies*, Vol. 48, 1998, 87-112.
- Berndt-Ersöz 2006 Berndt-Ersöz, S., *Phrygian Rock-Cut Shrines: Structure, Function, and Cult Practice*, Leiden, 2006.
- Ceylan 1999 Ceylan, A., “Alaburun Tümülsü”, *MKKS*, IX, 1999, 263-276.
- Çapar 1978 Çapar, Ö., “Anadolu’da Kybele Tapınımı”, *Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Cilt 29, Sayı 1-4*, 1978, 191-210.
- Çevik 2003 Çevik, N., “Anadolu’daki Kaya Mimarlığı Örneklerinin Karşılaştırılması”, *Olba VIII*, 2003, 213-246.
- Devreker – Vermeulen 1995 Devreker, J. – Vermeulen, F., “Pessinus 1994”, *XVII. KST I*, 1995, 453-474.
- Diodorus Siculus *Bibliotheca Historica*, Ed.: C.H. Oldfather (Loeb), London, 1989.
- Haspels 1971 Haspels, C. H. E., *The Highlands of Phrygia Sites and Monuments Vol I-II*, New Jersey, 1971.
- Head 1906 Head, B. Von, *Catalogue of The Grek Coins of Phrygia*, London, 1906.
- Head 1977 Head, B. Von, *Historia Nummorum. A Manual of Greek Numismatics*, London, (1911, genişletilmiş baskı), 1977.
- Hellström 2007 Hellström, P., Labraunda, *Karya Zeus Labraundos Kutsal Alanı Gezi Rehberi*, İstanbul, 2007.
- Işık 1987 Işık, F., “Zur Entstehung der Phrygischen Felsdankmäler”, *Anatolian Studies* 37, 1987, 163-178.
- Işık 1995a Işık, F., “Likya Kaya Tapınakları”, *1994 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları Sayı IV*, 1995a, 110-139.
- Işık 1995b Işık, F., *Die Offenen Felsheiligtümer Urartus and Ihre Beziehungen Zu Denen Der Heihiter und Phryger*, Roma, 1995b.
- Işık 1999 Işık, F., *Doğa Ana Kubaba Tanrıçaların Ege’de Buluşması*, İstanbul, 1999.
- Korkut 2008 Korkut, T., “Adak Sunaklar Işığında Likya’da Artemis Kültü”, *Haluk Abbasoğlu’na Armağan Eurgetes II*, İstanbul, 2008, 727-733.
- Kortanoğlu 2008 Kortanoğlu, R. E., *Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Dağlık Phrygia Bölgesi Kaya Mezarları*, (T. C. Anadolu Üniversitesi Yayınları), Eskişehir, 2008.
- Malay 1990 Malay, H., “Batı Anadolu’da Yerel Tanrılar ve Tapım Merkezleri”, *X. TTK*, 1990, 389-395, Lev. 251-255.
- Mellaart – Murray 1995 Mellaart, J. – Murray, A., *Beycesultan*, Vol. III, Part. II, London, 1995.
- Ökse 2006 Ökse, A. T., “Eski Önasya’dan Günümüze Bahar Bayramları ve Bereket Törenleri”, *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi Sayı 6*, 2006, 64-72.

- Özsait 2002 Özsait, M., “1999-2000 Yıllarında Burdur ve Isparta Yüzey Araştırması”, *19. AST 2. Cilt*, 2002, 179-190.
- Özsait 2003 Özsait, M., “2001 Yılı Isparta İlçesi Yüzey Araştırması”, *20. AST 2.Cilt*, 2003, 233-246.
- Özsait – Labarre – Özsait 2006 Özsait, M. – Labarre, G. – Özsait, N., “Nouveaux temoignages sur le culte de Cybele en Pisidie occidentale”, *Adalya IX*, 2006, 1-31.
- Pedersen 2010 Pedersen, P., “The City Wall of Halikarnassos”, *Hellenistic Karia*, Bordeaux, 2010, 269-316.
- Polat 2010 Polat, T. R., “Yeni Buluntular Işığında Kaya Altarları ve Bir Tipoloji Önerisi”, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Cilt 10 Sayı 1*, 2010, 203-222.
- Ramsay 1897 Ramsay, W. M., *The Cities and Bishoprics of Phrygia. The Local History of Phrygia II*, Oxford, 1897.
- Roller 2004 Roller, L. E., *Ana Tanrıçanın İzinde* (Çev. B. Avunç), İstanbul, 2004.
- Sayar – Siewert – Taeuber 1993 Sayar, M. – Siewert, P. – Taeuber, H., “Doğu Kilikya’da Epigrafi ve Tarihi Coğrafya Araştırmaları, 1991”, *X. AST*, 1993, 175-197.
- Sezgin – Okunak 2007 Sezgin, T. – Okunak, M., “Davulcutepe Mevkii’nde Bulunan Antik Yerleşim Üzerine İlk Bulgular”, *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu*, Isparta, 2007, 115-130.
- Sivas 1999 Sivas, T. T., Eskişehir-Afyonkarahisar-Kütahya İl Sınırları İçindeki Phryg Kaya Anıtları, T.C. Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Eskişehir, 1999.
- Sivas 2002 Sivas, T. T., “Ana Tanrıça/Matar Kubileya Kültü ile Bağlantılı Phryg (Frig) Kaya Altarları Üzerine Yeni Gözlemler”, *Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi Sayı 3*, 2002, 335-353.
- Sivas 2003 Sivas, T. T., “Eskişehir-Kütahya-Afyonkarahisar İlleri 2001 Yılı Yüzey Araştırması”, *20. AST Cilt 2*, 2003, 285-298.
- Sivas 2009 Sivas, T. T., “Phryg Kaya Altarlarındaki Üçgen Oluşturan Yuvarlak Çukur ve Kabartmalar”, *Altan Çilingiroğlu’na Armağan, Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı’na Adanmış Bir Hayat*, İstanbul, 2009, 719-727.
- Smith 1997 Smith, T. J., “Votive Reliefs From Balboura And Its Environs”, *Anatolian Studies XLVII*, 1997, 3-49, Lev. I-VIII.
- SNG 1982 *Sylloge Nummorum Graecorum, The Royal Collection of Coins and Medals Danish National Museum Phrygia*, New Jersey, 1982.
- Söğüt 2003 Söğüt, B., “Dağlık Kilikia Bölgesi Mezar Nişleri”, *Olba VII*, 2003, 239-260, Lev. 41-49.
- Söğüt – Şimşek 2002 Söğüt, B. – Şimşek, C., “Eumeneia”, *Dünden Bugüne Çivril Sempozyumu Bildiriler (Eylül 2001 Çivril)*, Denizli, 2002, 301-331.
- Söğüt – Şimşek – Baldıran 2002 Söğüt, B. – Şimşek, C.-Baldıran, A., “Labraunda Açık Hava Kült Alanı”, *Tüba-Ar 5*, 2002, 143-163.
- Strabon *Antik Anadolu Coğrafyası Kitap: XII-XIII-XIV* (Çev: A. Pekman), İstanbul, 2000.
- Şimşek 2007a Şimşek, C. “Çal ve Baklan İlçelerindeki Arkeolojik Kalıntılar”, *21. Yüzyıla Girerken Geçmişten Günümüze Çal Yöresi* (01-03 Eylül 2006 Çal Sempozyumu Bildirileri), Denizli, 2007a, 729-757.
- Şimşek 2007b Şimşek, C., “Antik Kazanes Vadisi ve Alacain (Agathe Kome) Yerleşmesi”, *Arkeoloji ve Sanat 124*, 2007b, 13-44.
- Şimşek 2008 Şimşek, C., “Eumeneia Antik Kenti Üzerine”, *Arkeoloji Sanat 129*, İstanbul, 2008, 37-68.
- Şimşek 2009 Şimşek, C., “Regional Cults in The Lycos Valley and its Neighbourhood”, *Altan Çilingiroğlu’na Armağan, Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı’na Adanmış Bir Hayat*, İstanbul, 2009, 673-690.
- Tarhan – Sevin 1975 Tarhan, T. – Sevin, V., “Urartu Tapınak Kapıları ile Anıtsal Kaya Nişleri Arasındaki Bağlantı”, *Bellekten Sayı 155, Cilt XXXIX*, 1975, 289-400.
- Tiryaki 2006 Tiryaki, G., “A Preliminary Evaluation of the Spring Cult and Related Structures in Lycia”, *Adalya IX*, 2006, 33-52.

